

УДК 94(477.54=411.16)«188»

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-6>

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ ОЧИМА ЕЛІТ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ 80-Х РР. ХІХ СТОЛІТТЯ

Скиданова Антоніна Вікторівна,
*кандидат історичних наук,
викладач кафедри філософії
Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
skydanova@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3231-9687*

Мета дослідження – встановити напрями суджень щодо єврейського питання в середовищі суспільної верхівки в Харківській губернії після погромів весни – літа 1881 р., а також з'ясувати чинники, що впливали на формування цих поглядів.

Методи. Застосовано кейс-метод, компаративний аналіз, вивчення наративних текстів. За допомогою просопографічного аналізу встановлено можливі кореляції між обставинами формування особистості та трансльованими нею судженнями стосовно єврейського питання.

Результати. У Харківській губернії, яка декілька десятиліть була простором реалізації експерименту з вибіркової інтеграції євреїв поза смугою осілости та де не відбулося погромів, в оцінці діяльності євреїв домінували, незважаючи на тиск офіційного дискримінаційного дискурсу, ідеї поступової емансипації та користі євреїв як підданих. Прикметно, що кар'єрні траєкторії прихильників цих поглядів не перетиналися зі смугою осілости. Більш тенденційними у своїх судженнях були особи, чия державна служба проходила на територіях осілости. Скасування чи послаблення обмежень щодо проживання й соціальної активності євреїв вони сприймали як загрозу та описували її за допомогою суджень та образів, якими тривалий час керувалися в імперії під час характеризувannya традиційних єврейських громад. Їхня консервативно-охоронна позиція також узгоджується з концепцією про зростання в цей час у Російській імперії модерного антисемітизму. Спільним знаменником в оцінці єврейського питання в досліджуваному середовищі були власні корпоративно-станові інтереси та унормованість суджень про євреїв як позбавлену суб'єктності групу з відповідним допущенням маніпуляцій їхнім статусом.

Висновки. Дослідження підтверджує, що після першої хвилі погромів 1881 р. в освічених колах імперії не існувало єдиної позиції щодо єврейського питання, погляди коливалися від ліберальних до юдофобських. Отже, зміна в політиці стосовно євреїв, яка припадає на цей період, була наслідком скоріше посилення абсолютизму, ствердження на вищих щаблях імперії прихильників сегрегації та витіснення євреїв, ніж панування цих поглядів у неоднорідному середовищі еліт.

Ключові слова: смуга осілости, погроми, імперські еліти, губернські комісії з єврейського питання, дискурс.

THE JEWISH QUESTION IN THE VISION OF THE ELITES IN THE KHARKIV PROVINCE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 80'S OF THE XIX CENTURY

Skydanova Antonina Viktorivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Lecturer at the Department of Philosophy
Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University
skydanova@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3231-9687*

The **purpose of the study** is to establish the direction of judgments on the Jewish question among the social elite in the Kharkiv province after the pogroms of the spring and summer of 1881, to determine the factors that influenced the formation of views.

Methods. The case method, comparative analysis, study of narrative texts are applied. The possible correlations between the circumstances of the personality formation and their judgments on the Jewish question have been established through prosopographic analysis.

Results. In Kharkiv province being the site of an experiment in the Jews selective integration outside the Pale of Settlement for decades and where there were no pogroms, the idea of the gradual emancipation and the benefit of Jews as subjects dominated in the evaluation of the Jewish activities despite the pressure of the official discriminatory discourse. It is noteworthy that the career paths of the supporters of these views did not intersect with the Pale of Settlement. Those whose civil service took place in the Pale were more biased in their judgments. They saw the cancellation or alleviation

of restrictions on the living and social activities of Jews as a threat and described it through judgments and images that had been governing in the empire while characterizing the traditional Jewish communities for a long time. Their conservative and protective position also was consistent with the concept of modern anti-Semitism increasing in the Russian Empire at this time. The corporate interests and the normalization of judgments about Jews as a group deprived of subjectivity with the corresponding presupposition of manipulations with their status were the common denominator for the Jewish question assessment in the studied environment.

Conclusions. The study confirms that after the first wave of pogroms of 1881, there was no unified position on the Jewish question in the educated social circles of the empire, and the views ranged from liberal to Judaophobic. Thus, the change in the Jewish policy during this period was more the result of increased absolutism, the strengthening of supporters of segregation and displacement of Jews at the highest levels of the empire than the dominance of such views among the heterogeneous elite.

Key words: Pale of Settlement, pogroms, imperial elites, provincial commissions on the Jewish question, discourse.

1. Вступ

Свого часу Андреас Каппелер, узагальнюючи дослідження з єврейського питання в Російській імперії та аналізуючи його в контексті державної національної політики, слушно зауважив, що євреї як етнорелігійна група завжди являли собою особливе утворення (Каппелер, 2005: 207). Непересічність єврейського питання, на нашу думку, була зумовлена також високим ступенем його інтегрованості до ширших суспільно-політичних контекстів, особливо за пізньої доби імперії. За умови окреслення вимог щодо етносу політика стосовно євреїв повсякчас тісно перепліталася із ціннісними, управлінськими, економічними та іншими вимірами соціального. Із середини XIX століття, коли євреї певних професійних груп отримали право на переселення за смугу осілості, єврейське питання стало також територіально ширшим. Зміни в дискурсах стосовно ролі та майбуття євреїв в імперії, правовому регулюванні їхнього становища зазвичай маркували перехідні етапи політичного та соціально-економічного розвитку держави й суспільства, засвідчували якісний бік змін.

Генерування та поширення суджень щодо євреїв, контекстуалізація єврейського питання були опосередковані елітами Російської імперії: соціально-правовий статус єврейського населення обговорювався на рівні вищого управлінського середовища, а тлумачення й застосування численних приписів щодо проживання, господарської діяльності євреїв відбувалося через чиновницькі середовища на місцях. До формування думки щодо змісту єврейського питання в той чи інший спосіб долучалися також інші станові й інтелектуальні еліти. Тож наше розуміння імперської політики в єврейському питанні та вимірів, пов'язаних із нею, буде неповним без урахування поглядів, трансльованих із зазначених груп.

Мета дослідження – охарактеризувати головні керунки суджень щодо єврейського питання в середовищі суспільної верхівки в Харківській губернії в період після погромів весни – літа 1881 р. та з'ясувати фактори, які впливали на формування й артикуляцію тих чи інших поглядів. Хронологічно дослідження припадає на

етап, який розцінюють як рубіжний в імперській політиці стосовно євреїв. У цей час тривали суспільно-політичні зміни, що супроводжувалися переходом від курсу на акультурацію та інтеграцію до сегрегації і витіснення євреїв із низки сфер соціальної активності, а також посиленням гучності дискримінаційних і брутально юдофобських дискурсів. Важливо, що обраний нами **предмет дослідження** дає змогу охарактеризувати етап як процес, який протікав неоднозначно, адже погляди на проблему з боку частини імперських еліт у зазначених історичних обставинах виявилися несхожими, альтернативними чи протилежними щодо практик, утверджених пізніше в політиці з єврейського питання.

Методологія дослідження зумовлена його метою та завданнями. Так, застосування ситуативного аналізу (кейс-методу), компаративного аналізу та вивчення оповідних текстів дає змогу виявити відмінності в судженнях. У дослідженні ми спираємося на розуміння імперських еліт як гетерогенної спільноти, у якій способи думання та декларовані особою позиції не лише залежали від конкретно-історичної ситуації, а й тісно перепліталися з множинністю досвіду людини, її станом належності, прихильністю до тих чи інших ідейно-політичних течій тощо. За допомогою просопографічного аналізу ми спробували відстежити можливі кореляції між обставинами формування особистості та трансльованими нею судженнями стосовно єврейського питання.

Актуальність і новизна наукових рішень, запропонованих у статті, полягає в тому, що вони пропонують мікроісторичну й антропоцентричну оптику й водночас доповнюють і коригують наявні в історіографії уявлення щодо суспільних поглядів на єврейське питання в Російській імперії.

2. Спектри суджень щодо єврейського питання

Для вирішення дослідницької мети ми провели аналіз текстів, які відобразили жваві обговорення єврейського питання в губернських комісіях, створених урядом під впливом єврейських погромів у листопаді 1881 р. (Труди губернських комісій по єврейському вопросу, 1884а; Труди губернських

комиссий по еврейскому вопросу, 1884b). Дискусії цих нарад можна вважати фактично першим зразком думки освіченого суспільства про російсько-єврейські¹ стосунки, які склалися за кілька десяти років ліберальних реформ з інтеграції євреїв в імперію (Наганс, 2007: 256).

Губернські комісії з єврейського питання склалися з представників міського управління, адміністративних і судових установ, земств, навчальних закладів, купецтва та представників євреїв губернії. Їх було створено переважно на теренах смути осілости та в Харківській і Чернігівській губерніях, які були внутрішніми, розташованими поза нею. На території Харківської губернії погромів не відбулося, однак вона все ж отримала завдання з аналізу єврейського питання. Це може бути пов'язано з тим, що хвиля погромів улітку 1881 р., що розпочалася ще з квітня, прокотилася місцевостями, які вважалися півднем. Харківська губернія як у просторово-географічних уявленнях, так і у воєнно-адміністративному плані (як частина більшого Харківського воєнного округу, яким управляв тимчасовий Харківський генерал-губернатор), була складовою частиною цього регіону. Отже, за збігом обставин маємо добру джерельну базу для порівняння спектрів думок суспільної верхівки у смузі та поза нею, у місцевостях, де сталися погроми, та там, де їх не відбулося.

Коротко висловимо отримані із цього порівняння враження.

На початку 80-х рр. XIX століття серед імперських еліт на рівні управління губерніями існувало прагматичне позитивне ставлення до соціальних функцій євреїв як носіїв корисних для суспільства й держави занять. Однак перебіг дискусій у губерніях північного та південно-західного краю засвідчив виразну тенденцію до поєднання суджень про користь із судженнями про шкоду від діяльності євреїв для «корінного населення» (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884a). Аргументацію для такого несиметричного поєднання знаходили в тенденційних роздумах (узагальнених, не узгоджених із висловленими фактами або таких, що не мали в основі з'ясованих даних) та оціночних судженнях на кшталт «зіпсованості євреїв», їхньої «схильності до умисного шахрайства й визиску», «общинної окремішності та змови» (Градовский, 1886: 95). Безумовно, ці дискурси циркулювали в попередні роки, зокрема, завдяки юдофобським документам типу «Книги Кагала» (1869 р.) та «Жид іде!» (1880 р.) (Гольдин, 2012: 359–361). Проте публічна артикуляція таких тенденційних суджень регіональними елітами відбулася, на нашу думку, не без бюрократичного

тиску, адже після першої хвилі погромів 1881 р. імператор Олександр III, так само як і міністр внутрішніх справ Микола Ігнат'єв, під час з'ясування причин «бурі на півдні» змістили акценти – євреї, підозрювані в економічній експлуатації «корінного населення», із жертв погромів фактично перетворилися на звинувачених. Ба більше, губернські комісії з єврейського питання були поміщені до цього дискурсу, оскільки отримали завчасно сформульовані в тенденційному ключі запитання: 1) які сторони економічної діяльності євреїв шкодять побуту корінного населення? 2) які зміни до законів варто ввести, щоб євреї не оминали їх, та яких заходів треба вжити, щоб не допускати шкідливого впливу євреїв? (Гаухман, 2012: 114). Не дивно, що колективні заяви багатьох комісій стали актом визнання шкоди євреїв місцевому населенню.

На тлі сказаного контрастними виглядають рішення комісії Харківської губернії, які помітно заперечували урядові тези. Наприклад, було отримано такі відповіді на поставлені запитання:

1) чи є шкода від діяльності євреїв щодо підрядів і постачання стосовно корінного населення? – «ні» (9 проти 6);

2) чи можна визнати гуртову та роздрібну торгівлю євреїв безпечною в руках тих, кому це дозволено законом? – «так» (14 проти 2);

3) чи шкодить побуту корінного населення надане законом право мешкання в Харківській губернії євреям-ремісникам: а) у містах? – «ні, не шкодить» (одноголосно); б) у селищах? – «ні, не шкодить» (15 проти 3);

4) чи є шкідливий вплив на корінне населення від спільного навчання єврейських дітей у загальних російських навчальних закладах? – «ні, немає» (11 проти 1);

5) чи бажане обмеження кількості євреїв, які навчаються в російських навчальних закладах, шляхом запровадження відсоткового співвідношення щодо росіян? – «ні, не бажано в університеті» (15 проти 3), «ні, не бажано в середніх навчальних закладах» (10 проти 9) (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884b: 49, 51, 62, 73–74).

З усіх членів Харківської комісії послідовними пристрасними критиками щодо діяльності євреїв виявилися хіба що двоє-троє діячів. Вони були активними в дискусіях, проте їхні погляди залишилися маргіналізованими. Більшість членів комісії виявила критичний підхід, помістила діяльність євреїв у контекст та «відірвала» їхню діяльність від національної приналежності. Абсолютно домінуючим виявився вплив просвітницьких ідей щодо суспільного прогресу, досяжного завдяки освіті й розумній регламентації. Лейтмотивом залишався дискурс обмеженої поступової емансипації, користі євреїв для вітчизни.

¹ У вислові «російсько-єврейські» слово «російські» вжито не в етнічному, а в політичному значенні.

3. Чинники відмінностей у судженнях

Усвідомлення того, що Харківська комісія пішла шляхом більш справедливого й послідовного розгляду єврейського питання (Градовский, 1886: 103), підводить нас до певних припущень. Одне з них полягає в тому, що в Харківській губернії, на відміну від смуги осілости, погромів не сталося. І це до певної міри звільняло місцеву еліту від спокуси підтримати урядовий звинувачувальний тон, як це було в регіонах погромів, де офіційні гасла звинувачень євреїв у шкоді місцевому населенню резонували, можливо, і через бажання місцевої влади в такий спосіб виправдати себе та засвідчити прагнення до захисту й піклування про місцевий люд.

Просопографічний аналіз, застосований до членів Харківської комісії, виявив, що більшість із них мала вік від 40 до 50 років. Отже, їхнє становлення припадало на час ліберальної політики щодо євреїв у Росії. Важливо, що кар'єрні траєкторії поміркованих членів комісії рухалися у просторі за межею осілости, а отже, їхній зважений погляд, очевидно, може бути пов'язаний із тим, що російський експеримент з інтеграції євреїв усе-таки показував гарні результати. Більш тенденційними у своїх висловлюваннях, схильними до консервативно-охоронної позиції були ті члени комісії, кар'єра яких мала точки перетину з територіями смуги. У виступах вони не приховували вплив на свої судження досвіду, отриманого там, нехай навіть короткого чи давнього (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884b: 53–54, 124–125, 147, 161, 173). Також саме вони виявилися представниками консервативно-монархічних груп, а Олександр Ріттіх і Петро Безсонов ще й слов'янофілами².

Припускаємо, що знайомство з обставинами смуги осілости в поєднанні з такими поглядами могло стати тим дещо зловісним тригером, який породжував мотив «захисту» від «напливу» євреїв та фатально пов'язав майбутнє Харкова в разі лібералізації єврейської політики з повторенням ним сумного досвіду смуги осілости. Василь Сосновський – уродженець Полтавської губернії, чиновник у Царстві Польському, а згодом і на рідній Полтавщині, яка належала до смуги осілости, станом на 1881 р. віцегубернатор Харківщини – промовисто резюмував це ставлення в такому висловлюванні: «Завдання Комісії <...> не може обмежуватися розглядом лише поточного стану єврейського питання; ми мусимо <...> підняти завісу, яка приховує від нас майбутнє. Картина життя міст Західного краю та Малоросії завше має проноситися перед нашими духовними

очима. Так, більшість російських ремісників отримали повне *fiasco*, інші наближаються до того ж <...> стану: майже всі ремесла, особливо найбільш вигідні, перейшли повністю до рук євреїв. Сталося це силою фатального закону, відповідно до якого будь-яке зіткнення між євреєм і росіянином завше завершується перемогою першого. Хоча Харкову, цьому великому центру виробництва з невеликою чисельністю єврейського населення, ще далеко до такого стану, проте я припускаю, що не буде зайвим поставити питання щодо заходів для попередження небезпеки, яка нам загрожує» (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884b: 53–54).

Те, що конструювання образу загрози відбувалося за допомогою суджень про смугу осілости, свідчить про перетворення останньої на *фактор соціальної стигматизації єврейства* в Російській імперії. Зміст охоронних наративів, що їх було висловлено представниками комісії в Харківській губернії, цілком піддається інтерпретаціям у межах концепції модерного антисемітизму та узгоджується з особливостями його становлення в Російській імперії (Миллер, 2006: 132–139).

Не варто уявляти представників харківської еліти взірцем ліберальності, справедливості та свободи суджень. Вони – продукт російської імперської дійсності, більш складної, ніж дихотомія лібералізму й консерватизму. Наявні рішення, які відбивають корпоративні чи станові інтереси, як у випадку з рішеннями про обмеження дозволу на оренду землі євреями в Харківській губернії (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884b: 22–37). Є чітка позиція, яка виражає інструменталізоване ставлення до євреїв як носіїв корисних занять, позбавлених суб'єктності. Це створювало умови для маніпуляції їхнім статусом залежно від зміни уявлень щодо суті «корисних занять» (випадок з обговоренням дозволу на постійне проживання євреям-ремісникам, заняття яких є корисними). Є небажання занурюватися в особливості торгового законодавства та через те хибні припущення про привілеї певних груп євреїв (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884b: 3, 50, 55–62). Зрештою, є нищівно критикована під час обговорення, проте схвалена пропозиція про надання сільським общинам права просити про «видалення зі свого середовища євреїв, які мають тимчасове мешкання, якщо ті визнані общинами як шкідливі» (Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу, 1884b: 115).

4. Висновки

Серед управлінських та інтелектуальних еліт, вочевидь, вистачало голосів, які виражали

² У середовищі слов'янофілів із 60-х рр. XIX століття ширилися висловлювання в дусі ідей антисемітизму.

прагматичний, критичний і раціональний підходи до аналізу єврейського питання в імперії загалом та в оцінці діяльності євреїв поза смугою зокрема, були послідовними в ліберальному підході аж до визнання потреби в усуненні обмежень щодо розселення євреїв у державі.

Підтримка позиції щодо принаймні обмеженої емансипації євреїв на регіональному рівні свідчить про певний ступінь поширення серед суспільної верхівки таких підходів. Однак механізми ухвалення рішень у монархії Романових усе ж були централізованими. Посилення абсолютизму в пізній імперській час, державне заохочення охоронного консерватизму не залишали шансів для посилення впливу емансипаційного підходу та гучності голосів його прихильників. Упровадження на державному рівні уже в ході

погромів 1881–1882 рр. формули «економічної експлуатації євреями корінного населення» досить швидко вплинуло на поширення антисемітських позицій серед бюрократичних еліт, зокрема, у внутрішніх губерніях, які до того, очевидно, не були надто обтяженими цим сумнівним вантажем.

Викладені у статті думки є результатом попереднього дослідження. Вважаємо, що перспективи студій пов'язані з більш ретельним аналізом повсякденного виміру взаємодії корінного населення та євреїв поза смугою осілості на теренах українських губерній у другій половині XIX – на початку XX століття. Важливим аспектом є вивчення практик тлумачення й виконання нормативної регламентації щодо євреїв місцевими чиновницькими установами.

Література:

1. Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України). *Judaica Ukrainica*. 2012. Vol. 1. P. 111–141.
2. Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. «Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. Т. 2. С. 340–391.
3. Замечания на записку князей Голицыных о черте оседлости евреев, составленные служащим в Министерстве Финансов, Статским Советником, Н.Д. Градовским. Санкт-Петербург : Типография В.Ф. Киршбаума, 1886. 261 с.
4. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. 360 с.
5. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.
6. Натанс Б. За чертой: евреи встречаются с позднеимперской Россией. Москва : РОССПЭН, 2007. 463 с.
7. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу : в 2 ч. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1884. Ч. 1. 660 с.
8. Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу : в 2 ч. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1884. Ч. 2. 1356 с.

References:

1. Hauhman, M. (2012). “Kryvi dzerkala”: dyskursy antysemityzmu v hromadskomu zhytti Rosiiskoi imperii 1903–1914 rr. (na prykladi Pravoberezhnoi Ukrainy) [Curved mirrors: discourses of anti-Semitism in the public life of the Russian Empire in 1903–1914 (on the example of Right-Bank Ukraine)]. *Judaica Ukrainica*, vol. 1, pp. 111–141 [in Ukrainian].
2. Gol'din, S. (2012). Evrey kak ponyatie v istorii imperskoy Rossii [Jew as a concept in the history of imperial Russia]. “Ponyatiya o Rossii”: k istoricheskoy semantike imperskogo perioda. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, vol. 2, pp. 340–391 [in Russian].
3. Gradovsky, N. (1886). Zamechaniya na zapisku knyazey Golitsynykh o cherte osedlosti evreev, sostavlennye sluzhashchim v Ministerstve Finansov, Statskim Sovetnikom [Comments on the note of the princes Golitsyns about the Jewish Pale of Settlement, drawn up by an employee in the Ministry of Finance, State Councilor]. Saint Petersburg: Tipografiya by V.F. Kirshbaum, 261 p. [in Russian].
4. Kappeler, A. (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad [Russia as a polyethnic empire: origin, history, disintegration]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 360 p. [in Ukrainian].
5. Miller, A. (2006). Imperiya Romanovykh i natsionalizm: esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya [The Romanov Empire and nationalism: essays on the methodology of historical research]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 248 p. [in Russian].
6. Natans, B. (2007). Za chertoy: evrei vstrechayutsya s pozdneimperskoy Rossiey [Beyond the line: Jews meet late imperial Russia]. Moscow: ROSSPEN, 463 p. [in Russian].

7. n. a. (1884a). Trudy gubernskikh komissiy po evreyskomu voprosu [Proceedings of the Provincial Commissions on the Jewish Question], in 2 vol. Saint Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennikh del, vol. 1, 660 p. [in Russian].
8. n. a. (1884b). Trudy gubernskikh komissiy po evreyskomu voprosu [Proceedings of the Provincial Commissions on the Jewish Question], in 2 vol. Saint Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennikh del, vol. 2, 1356 p. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 13.12.2021
The article was received 13 December 2021